

СЕКЦІЯ 5. СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА

УДК 373.3/.5.091.3:613
DOI 10.32999/ksu2413-1865/2019-87-33

СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ВЛАСТИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО, ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ЗДОРОВ'ЯТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

Григоренко Г.В., к. пед. н.,
доцент кафедри методик викладання спортивно-педагогічних дисциплін
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
grigorenco226@gmail.com

Щигельська В.М., студентка факультету спеціальної освіти
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

У статті аналізуються теоретичні питання соціального, психолого-педагогічного супроводу та його роль у формуванні здорового способу життя. Автор наголошує на тому, що досягнення позитивного результату та високу ефективність забезпечували соціалізуючі інтерактивні педагогічні технології як інструмент формування здоров'ятворчого світогляду учнів. Зазначено, що активізувалась мотивація учнів до занять фізичною культурою, успішно вдосконалюються здібності до формування і практичної реалізації здоров'ятворчості; в учнів формуються соціальні компоненти культури здоров'я.

Ключові слова: соціальний, психолого-педагогічний супровід, соціум, здоров'ятворча діяльність, педагогічні технології, взаємодія.

В статье анализируются теоретические вопросы социального, психолого-педагогического сопровождения здоровьетворческой деятельности учащихся и его роль в формировании здорового образа жизни. Автор указывает на то, что достижение позитивных результатов и наиболее высокую эффективность гарантировали используемые социализирующие интерактивные педагогические технологии как инструмент формирования здоровьетворческого мировоззрения учащихся. Отмечается, что активизировалась мотивация учащихся к занятиям физической культурой, успешно совершенствуются навыки формирования и практической реализации здоровьетворчества; у учащихся формируются социальные компоненты культуры здоровья.

Ключевые слова: социальное, психолого-педагогическое сопровождение, социум, здоровьетворческая деятельность, педагогические технологии, взаимодействие.

Hryhorenko H.V., Shigelskaya V.M. STRUCTURE AND FUNCTIONAL PROPERTIES OF THE IMPLEMENTATION OF SOCIAL, PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT HEALTHY ACTIVITY OF PUPILS OF SECONDARY SCHOOL

The theoretical questions of psychological and pedagogical and social support of health activities of pupils in an educational institution and its role in formation of a healthy way of life are considered. The research was conducted on the basis of secondary schools of the city of Slavyansk among high school students. The author points out that social, psychological and pedagogical accompaniment has a stage structure: the stage of organization and planning of socio-pedagogical conditions, the stage of correction and stabilization, the stage of purposeful development of pupils' basic indicators of their personality, the stage of the independent formation of a culture of health.

The achievement of positive socio-pedagogical results and the highest efficiency was ensured by the use of socializing interactive pedagogical technologies as a pedagogical tool for the formation of health-oriented world outlook among schoolchildren. It is noted that the motivation of schoolchild for physical education activities has intensified, skills for the formation and implementation of a healthy lifestyle are being improved. Schoolchild form the social components of a culture of health.

Social, psychological and pedagogical support as a kind of professional activity of the teacher should fulfill the function of the main control, which will focus on the innovative achievements of psychological, pedagogical, medical, biological science and practice in the field of formation of the culture of health of children and adolescents, social responsibility, pedagogical culture.

Key words: social, psychological and pedagogical support, society, health and the creative activity, pedagogical technologies, interaction.

Постановка проблеми. Концепція збереження здоров'я молоді та впровадження здорового способу життя розглядається в освітньому просторі як базовий лейтмотив особистісно зорієнтованої освітньої політики, яка повинна забезпечити в суспільстві основи для комплементарного формування фізичних, психічних, інтелектуальних, соціальних, духовних, психосоматичних, професійно орієнтованих складників компетентісної моделі особистості сучасної молоді нашої країни.

Аналіз теоретичної, методичної та правової бази соціально-педагогічної діяльності загальноосвітнього навчального закладу дозволив нам дійти висновку, що в його структурі можна створити соціально-педагогічні умови формування здорового способу життя та здоров'ятворчої компетентності учнів, які б були середовищем, джерелом їх сталого психосоматичного та соціального розвитку.

Саме ця роль відведена соціальному та психолого-педагогічному супроводу освітньо-виховної, здоров'ярозвиваючої діяльності учнів, яка формує їхні життєві компетентності, в структурі яких ми визначаємо і здоров'ятворчу. Супровід здоров'ятворчої діяльності учнів (соціальний, психолого-педагогічний) має ознаки комплексного методу забезпечення соціально-педагогічної безпеки учнів, надання їм продуктивних умов засвоєння знань, умінь та навичок формувати особистісний здоровий спосіб життя, здоров'ятворчий досвід, на основі якого учні набувають здатність цілеспрямовано адаптуватися до соціального середовища, ефективного вирішення життєвих проблем. Акцентовуємо увагу на тому, що актуальність упровадження супроводу здоров'ятворчої діяльності учнів загальноосвітнього навчального закладу зумовлена негативною тенденцією загальних показників стану здоров'я підростаючого покоління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В умовах соціального та психолого-педагогічного супроводу здоров'ятворча діяльність набуває усвідомленої соціально-суспільної цінності практичного використання стану психосоматичного здоров'я як гуманістичного інструменту ефективного вирішення життєво актуальних проблем, досягнення життєво значущих цілей, соціальної самореалізації особистості, яка ідентифікує себе як здоров'ятворчу людину. Вивчення питання соціального та психолого-педагогічного супроводу є актуальним для багатьох учених сьогодення, воно зумовлено саме тим, що в освітній політиці держави відбувають-

ся реформаторські зміни, які спрямовані на впровадження та реалізацію концепції Нової української школи.

Г. Лактіонова зазначає, що під соціально-педагогічним супроводом розуміємо вид соціально-педагогічної роботи, спрямованої на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронажу дітей і молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження та підвищення їхнього соціального статусу [5]. У твердженнях О. Беспалько, О. Василькової, І. Зверевої, А. Капської, Г. Лактіонової, Л. Міщик, С. Омельченко, Г. Сороки, С. Харченка аргументовано наголошується, що соціальний, педагогічний супровід здоров'ярозвиваючої діяльності учнів є базовим принципом гуманістичної системи виховання. Він відображає конструктивні особливості реформування та розвитку нової загальноосвітньої школи [3; 4; 5; 6; 7; 8].

У соціально-педагогічних дослідженнях В. Григоренка, Г. Григоренка, С. Омельченко доведено, що саме здоров'ярозвиваюча соціально-педагогічна структура навчально-виховного середовища сприяє ефективній діяльності загальноосвітнього навчального закладу щодо формування активного, здорового способу життя, здоров'ятворчості учнів [1; 2; 6].

Врахування вищезначеної аргументації дозволило нам сформулювати **мету дослідження**, яка полягає в теоретичному аналізі структури і функціональних властивостей реалізації соціального, психолого-педагогічного супроводу здоров'ятворчої діяльності учнів загальноосвітнього навчального закладу та обґрунтуванні його практичної дієвості. Дослідження проводилось на базі загальноосвітніх шкіл міста, до якого були залучені учні старшої школи та узгоджено з планом наукової роботи кафедри методик викладання спортивно-педагогічних дисциплін Донбаського державного педагогічного університету. Методологічною основою дослідження став системно-структурний підхід до вирішення означеної проблеми. У процесі дослідження ми використовували такі наукові методи: аналіз, синтез, класифікація, опитування, порівняння, моделювання, узагальнення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи результати опитування учнів на початку дослідження, яке показало, що уроки фізичної культури як основи формування культури здоров'я вважають корисними та необхідними для себе 78% учнів, 18% учнів мають скептичне ставлення, але здатні його змінити, якщо буде досягнуто особистий позитивний результат, 4% респондентів не знаходять заці-

кавленості та користі в означених уроках, а майже 24% учнів не цікаві позакласні виховні заходи фізкультурно-оздоровчого спрямування, ми дійшли до висновку про необхідність введення системного соціального та психолого-педагогічного супроводу формування здоров'ятворчості учнів, їх культури здоров'я.

Соціальний та психолого-педагогічний супровід діяльності учнів, структуру його соціально-педагогічного інструментарію ми розуміли як індивідуалізований комплекс соціально-педагогічних факторів та системної професійної діяльності педагога, що спрямована на урахування та продуктивний розвиток пізнавально-емоційних, соціальних, духовних, психомоторних та духовно-соматичних можливостей кожного учня з метою створення оптимальних соціально-дидактичних умов його успішної і мотивованої активності в процесі формування здоров'ятворчості, культури здоров'я особистості [2].

Соціально-педагогічний супровід як соціально-педагогічна система відкритого типу в діяльності загальноосвітнього закладу реалізовувався через: ситуативний діалог суб'єктів здоров'ятворчої практики, їхні суб'єкт-суб'єктні взаємодії; співпрацю, співтворчість, взаємодопомогу, реалізацію соціально-педагогічних ситуацій, що формують відчуття захищеності та соціальної самореалізації, на основі якої ідентифікується життєво творча особистість, яка здатна до адекватної самооцінки, критичного саногенного мислення, продуктивної соціальної та психосоматичної рефлексії, соціально-ціннісного самовизначення.

Під час системного супроводу здоров'ятворчої діяльності учнів у структурі освітньо-оздоровчої практики загальноосвітнього навчального закладу забезпечувалося стале системне створення вчителями на уроках загальноосвітніх дисциплін, у формах позакласної роботи ситуацій позитивного психоемоційного клімату, довіри, актуалізації, врахування індивідуальних особливостей учнів, соціальної фасилітації, діалогу, стимулювання успішності, ідентифікації підлітків як здоров'ятворчої особистості.

Згідно з означеною метою соціальний і психолого-педагогічний супровід здоров'ятворчої діяльності учнів дав змогу визначити етапи цілеспрямованої його реалізації в умовах керованої соціально-педагогічної системи, а саме:

– етап організації та планування соціально-педагогічних умов оптимального психоемоційного та психосоматичного комфорту, здоров'ятворчої і пізнаваль-

но-виховної діяльності учнів у різних ланках освітньо-оздоровчого середовища (соціуму) школи;

– етап корекції та стабілізації структурних компонентів Я-концепції здоров'я учнів, надання їй ознак соціального, духовно-ціннісного відношення кожного школяра до свого здоров'я як до гуманістичного інструменту його ефективної життєдіяльності, продуктивного вирішення соціально-життєвих проблем;

– етап цілеспрямованого розвитку в учнів таких складників їх особистості: адекватна самооцінка соціального здоров'я, духовно-соматичного стану та потенційних можливостей; саногенне мислення; здоров'ятворчий світогляд; мотивація здоров'ятворчої успішності; здібності до самоорганізації, самоактуалізації, самоконтролю, самовиховання, самоосвіти, самореалізації в умовах освітньо-оздоровчої діяльності;

– етап засвоєння змісту соціально-педагогічних технологій самостійного розвитку, корегування, вдосконалення психосоматичного здоров'я учнів, особистісно зорієнтованого формування їх культури здоров'я, здоров'ятворчої компетентності як соціально-особистісних інструментів саморегуляції життєдіяльності в різних умовах соціального середовища.

Етапна структура реалізації соціального, психолого-педагогічного супроводу здоров'ятворчої діяльності учнів дозволила нам врахувати індивідуальні особливості учнів, до яких ми відносимо: вік; стать; стан психосоматичного здоров'я; рівень психомоторного та духовного розвитку; сформованість фонду життєво актуальних рухових навичок і вмінь; досвід систематичних занять фізичними вправами, спортом; рівень сформованості здорового способу життя та здоров'ятворчої мотивації; динаміку розвитку соціальних, когнітивних, аксіологічних, праксіологічних, духовно-соматичних, мотиваційно-потребнісних компонентів культури здоров'я; тип вищої нервової діяльності, темпераменту, особливості характеру.

Структура соціального, психолого-педагогічного супроводу педагогом здоров'ятворчої діяльності учнів забезпечила ефективне використання на основі інтерактивних технологій інноваційних методів творчої, пізнавальної, виховної, соціалізаційної, оздоровчої, здоров'ятворчої діяльності учнів.

Інтерактивні форми діяльності учнів включали такі соціально-педагогічні інструменти особистісно орієнтованого виховання культури здоров'я особистості, її здоров'ятвор-

чої компетентності: організаційно-діяльнісні ігри; моделювання; проблемні педагогічні й соціальні ситуації; структурно-логічні схеми, таблиці; колективні доповіді, звіти; командний захист результатів пізнавально-виховної діяльності; складання особистих та колективних портфоліо класу, групи; міждисциплінарні зв'язки на рівні інтегрованих програм із загальноосвітніх предметів, фізичного виховання, курсу з безпеки життєдіяльності (уроки загальноосвітніх навчальних дисциплін, форми позакласної діяльності); інформаційно-комунікаційні технології; різноманітні форми психомоторної, духовно-соматичної, освітньо-виховної взаємодопомоги, співтворчості, співпраці; модульне навчання; етапно-циклічний моніторинг освітніх, оздоровчих, психомоторних та моральних досягнень учнів у сфері виховання культури здоров'я особистості; різноманітні форми психолого-педагогічного супроводу діяльності учнів в аспекті виховання ціннісних орієнтацій, духовності, світогляду у сфері особистісно зорієнтованого формування культури здоров'я підростаючого покоління [1; 2; 4].

Особистісно орієнтовану соціально-педагогічну технологію становлення здоров'ятворчої особистості учнів, їхньої здоров'ятворчої компетентності та культури здоров'я ми назвали «Концепт». Вона є відображенням загальної ідеї, науково-технологічного образу, змісту функціонування цієї соціально-педагогічної системи в соціальному, освітньо-виховному та оздоровчому середовищі загальноосвітньої школи [2].

В умовах реалізації соціально-педагогічного експерименту означений ефект супроводу здоров'ятворчої діяльності учнів досягався за рахунок ампліфікації таких його властивостей у такій послідовності:

- інформативність – учень мав можливість шляхом спілкування засвоювати нову здоров'ятворчу інформацію, актуалізувати особистісний життєвий досвід, міжгалузеві та міждисциплінарні знання, навички, вміння, ключові компетентності;

- операційність – учень отримує умови оперативної духовно-соматичної рефлексії шляхом ампліфікації показників його самооцінки, самоконтролю, самоактуалізації, Я-концепції здоров'я, духовно-ціннісного відношення до особистісного психосоматичного здоров'я, компетентісного відношення до культури здоров'я особистості;

- дозованість впливу педагогічних чинників у формі оптимального рівня здоров'ярозвиваючої, духовно-соматичної, психомоторної, освітньо-виховної щільності соціально-педагогічного супроводу здоров'ятворчої діяльності учнів в умовах

урочної, їхньої позакласної пізнавально-оздоровчої практики (індивідуальний темп, доступність, оперативне засвоєння, практичне використання, усвідомлення духовно-ціннісного значення здоров'ятворчих навантажень);

- оперативний зворотній зв'язок у системах «учень ↔ педагог», «учень ↔ учень», «учень ↔ мала група», «педагог ↔ мала група», «учень ↔ колектив класу», «педагог ↔ колектив класу», на основі якого вчитель терміново оптимізує соціально-педагогічний супровід здоров'ятворчої діяльності учнів.

Такий науково-методичний підхід до структурування підходу до особистісно зорієнтованого формування у школярів культури здоров'я як духовно-соматичної цінності дозволив нам створити стале середовище (соціум) підкріплення структурно-функціональних зв'язків між соціальним, психолого-педагогічним та духовно-соматичним стимулом і керованою пізнавально-оздоровчою реакцією учнів на інтенсивність та освітньо-оздоровчу спрямованість його впливу.

Соціальний та психолого-педагогічний супровід полягає в досягненні позитивних результатів продуктивного впливу педагогічних технологій, гарантує досягнення ефективних результатів формування здоров'ятворчої діяльності учнів та дозволяє:

- оптимізувати соціальні, психолого-педагогічні умови творчої діяльності учнів за рахунок позитивного психоемоційного «клімату» в освітньо-виховному та фізкультурно-оздоровчому середовищі школи;

- досягти дієвості соціальних, психолого-педагогічних чинників у системі суб'єкт-суб'єктних взаємодій учасників процесу;

- реалізувати інноваційну діяльність педагога у вихованні та удосконаленні в учнів соціально-ціннісних орієнтацій особистості;

- вчителям реалізувати професійні та соціальні функції педагога-фасилітатора, що забезпечують формування в учнів відчуття впевненості у своїх психомоторних, інтелектуальних та духовних можливостях; адекватної самооцінки; комфортного психоемоційного стану; радості й задоволення від спілкування та своєї діяльності; усвідомленої конкурентоспроможності; знань і умінь особистісної психоемоційної саморегуляції та нервово-м'язової релаксації;

- мотивації досягнення, індивідуальної Я-концепції здоров'я (ціннісний аспект), позитивної Я-концепції особистості кожного учня;

- формувати соціально-гармонійні, емоційно-збагачені й толерантні взаємовідно-

сини між дітьми, педагогами, батьками в інтерактивних умовах освітньо-виховного, фізкультурно-оздоровчого та соціально-педагогічного середовища школи;

– сформувати в учнів соціальні, когнітивні, аксіологічні, праксіологічні компоненти культури здоров'я, що ефективно інтегруються в їхню особистісну систему цінностей на основі показників мотивації досягнень, потреб у галузі освітньо-виховної, духовної та фізкультурно-оздоровчої практики (рефлексивна діяльність учнів);

– педагогу оперативно здійснювати самооцінку особистісного професійного рівня, професійної компетентності, майстерності вихователя, педагога-фасилітатора, що є підґрунтям корегування і фахового вдосконалення професійно-педагогічних здібностей вчителів фізичного виховання, вчителів з навчальних дисциплін загальноосвітнього, естетичного циклу тощо.

Означені очікувані результати реалізації супроводу педагогом діяльності учнів у процесі формування здоров'ятворчої компетентності, культури здоров'я свідчать про те, що він має динамічну структуру і функціональні властивості забезпечувати суб'єкт-суб'єктні взаємозв'язки в системі формування культури здоров'я учнів.

Аналіз отриманих даних щодо реалізації соціального та психолого-педагогічного супроводу дозволяє нам стверджувати, що він надав учням: відчуття впевненості – 89,4%; адекватної самооцінки – 76,2%; мотивацію успішності – 84,5 %; позитивні стратегії здоров'ятворчої поведінки – 75,4%; усвідомлення соціальної та духовної цінності психосоматичного здоров'я особистості – 88,6%; здібності до формування і практичної реалізації здоров'ятворчості – 78,3%.

Ми можемо на основі викладеного констатувати, що пізнавально-емоційна структура соціального та психолого-педагогічного супроводу інтелектуальної, духовної, психосоматичної, психомоторної, фізкультурно-оздоровчої діяльності учнів у процесі системного формування їх культури здоров'я є показником найвищого рівня відображення змісту, соціальних, педагогічних і фізкультурно-оздоровчих, виховних цінностей інтерактивних, особистісно орієнтованих дидактичних технологій гарантованого формування культури здоров'я учнів як соціально-суспільної цінності.

Висновки з проведеного дослідження. Етапна структура соціального та психолого-педагогічного супроводу, реалізація індивідуальних особливостей учнів, особистісно орієнтованого формування їхньої культури здоров'я забезпечила можливість

кожному з них сформувати: відчуття впевненості; адекватної самооцінки; мотивацію успішності; позитивні стратегії здоров'ятворчої поведінки; усвідомлення соціальної та духовної цінності психосоматичного здоров'я особистості; здібності до формування та практичної реалізації здоров'ятворчої діяльності.

Викладений рівень актуальності соціального та психолого-педагогічного супроводу діяльності учнів свідчить про те, що цей вид професійної діяльності педагога повинен виконувати функцію основного локусу, в якому будуть зосереджені інноваційні досягнення психологічної, педагогічної, медичної, біологічної науки та практики в галузі формування культури здоров'я дітей і підлітків, його соціальної відповідальності, педагогічної культури.

Перспективи подальшої наукової роботи вбачаємо у вивченні та практичному впровадженні інноваційних методів соціального та психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами в фізкультурно-оздоровчу діяльність позашкільних закладів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Григоренко В.Г. Педагогічні технології особистісно орієнтованого формування у учнів загальноосвітньої школи культури здоров'я: теорія та практика / за ред. В.Г. Григоренка, С.О. Омельченко. Слов'янськ : Вид-во СДПУ, 2010. 346 с.
2. Григоренко Г.В. Здоров'ятворча компетентність підлітків та умови її формування в соціально-педагогічній діяльності загальноосвітнього навчального закладу : монографія. Слов'янськ : Вид-во Б.І. Маторіна, 2016. 315 с.
3. Капська А.Й., Пеша І.В. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 232 с.
4. Методические материалы для практического использования психологами, социальными педагогами, учителями-предметниками в системе образования по формированию здорового образа жизни / сост. С.Ф. Гордейчук, И.А. Михайлова, В.Н. Павленко. Донецк, 2002. 59 с.
5. Моделирование та впровадження програм щодо здорового способу життя : метод. матеріали для тренера / за ред. І.Д. Звереві, Г.М. Лактіонової. Київ : Науковий світ, 2002. 56 с.
6. Омельченко С.О. Соціалізація дітей і підлітків засобами освітньо-виховної оздоровчої роботи : навчально-методичний посібник. Слов'янськ : Вид. центр ДВНЗ «ДДПУ», 2014. 208 с.
7. Система социального и психолого-педагогического сопровождения детей льготных категорий : учебно-методическое пособие / О.И. Василькова и др. Донецк : ДонИППО «Витоки», 2006. 206 с.
8. Сорока Г.І. Система педагогічної підтримки дітей в освіті. Харків : Основа, 2003. 80 с.

REFERENCES:

1. Hryhorenko V.H. (2010) Pedagogichni tekhnologii osobystisno oriientovanoho formuvannia u uchniv zahalnoosvitnoi shkoly kultury zdorovia: teoriia ta praktyka [Pedagogical technologies of personally oriented formation of a culture of health in pupils of a comprehensive general school: theory and practice] / za red. V.H. Hryhorenka, S.O. Omelchenko. Sloviansk : Vyd-vo SDPU, 346 s. [in Ukrainian]
2. Hryhorenko H.V. (2016) Zdoroviatvorcha kompetentnist pidlitkiv ta umovy yii formuvannia v sotsialno-pedahohichnii diialnosti zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu [Health-saving competence of adolescents and the conditions of its formation in the socio-pedagogical activity of a general educational institution] : monohrafiia. Sloviansk : Vyd-vo B.I. Matorina, 315 s. [in Ukrainian]
3. Kapska A.I., Piesha I.V. (2012) Sotsialnyi suprovid riznykh katehorii simej ta ditej [Social support for different categories of families and children] : navchalnyi posibnyk. Kyiv : Tsentri uchbovoi literatury, 232 s. [in Ukrainian]
4. Metodicheskie materialy dlja prakticheskogo ispolzovannia psihologami, socialnymi pedagogami, uchiteljami-predmetnikami v sisteme obrazovannia po formirovaniju zdorovogo obraza zhizni [Methodological materials for practical use by psychologists, social teachers, subject teachers in the educational system on the formation of a healthy lifestyle] / sost. S.F. Gordeljchuk, I.A. Mihajlova, V.N. Pavlenko. Doneck, 2002. 59 s. [in Russian]
5. Modeliuvannia ta vprovadzhenia prohram shcho do zdorovoho sposobu zhyttia : metod. materialy dlja trenera [Modeling and implementation of healthy lifestyle programs: method. materials for the trainer] / za red. I.D. Zvierievoi, H.M. Laktionovoi. Kyiv : Naukovyi svit, 2002. 56 s. [in Ukrainian]
6. Omelchenko S.O. (2014) Sotsializatsiia ditej i pidlitkiv zasobamy osvitno-vykhovnoi ozdorovchoi roboty [Socialization of children and adolescents through educational recreational work] : navchalno-metodychnyi posibnyk. Sloviansk : Vyd. tsestr DVNZ «DDPU», 208 s. [in Ukrainian]
7. Sistema socialnogo i psihologo-pedagogicheskogo soprovozhdennia detej lgotnykh kategorij [The system of social and psychological-pedagogical support for children of preferential categories] : uchebno-metodicheskoe posobie / O.I. Vasilkova i dr. Doneck : DonIPPO «Vitoki», 2006. 206 s. [in Russian]
8. Soroka H.I. (2003) Sistema pedahohichnoi pidtrymky ditej v osviti [The system of pedagogical support of children in education]. Kharkiv : Osnova, 80 s. [in Ukrainian]